

Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi

Arş.Gör. Lokman BARAN*

Özet: Yakup Bek'in ölümünden sonra Çin yönetiminde esaret ve baskı altında tam otuz üç yıl (1878-1911) geçiren Uygur halkı, XIX. yüzyıl ve XX. Yüzyılda, dünyada meydana gelen değişimlerden etkilenerek tekrar bağımsızlık mücadelesine girişmiş ve bu mücadele sonucunda Çağdaş Uygur Edebiyatının tohumları atılmaya başlamıştır. İlerleyen dönemlerde Rusya, Türkiye, Doğu Avrupa ve Mısır'a giderek buralarda eğitim alan Uygur gençleri, gitmiş oldukları ülkelerde öğrendiklerini Uygur halkına öğretebilmek için 'Ceditçilik Hareketi' adı altında yeni okullar açmışlar, dergi ve gazeteler yayınlamışlardır. Açılan bu okullarda okuyan Uygur gençlerinin, modern ilimlerin yanında Batı Edebiyatını öğrenmeleri, Batı Edebiyatının önde gelen şair ve yazarlarının sanat anlayışını, yazmış oldukları şiir, hikaye ve romanlarında işlemeleri, Çağdaş Uygur Edebiyatının oluşmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Bu gelişme hızla sürmüş, pek çok Uygur aydını, şair ve yazarı yetiştirmiş, gazete ve dergiler yayımlanmıştır. Uygur Edebiyatında meydana gelen bu gelişmeler, zaman zaman Çin yönetiminin sansür ve baskı politikasından dolayı yavaşlamış, duraklamıştır. Bu makalede, Çağdaş Uygur Edebiyatı, Uygurca ve Türkçe kaynaklara dayanarak ve yer yer edinişlen gözlemlere atıflarla bulunularak yakın tarihe kadar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Uygur Edebiyatı, Çağdaş Uygur Edebiyatı, Ceditçilik Hareketi, Türk Dünyası Edebiyatı

1. XIX. Yüzyıl Sonları - XX. Yüzyıl Başlarında Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Ceditçilik Hareketi

Uzun yıllar boyunca Çin baskısı ve hocalar yönetiminde olan Doğu Türkistan halkının esaretine, 1864 yılının Kasım ayında, Taşkent'ten Kaşgar'a gelerek son veren Yakup Bek'in 1877 yılında vefat etmesiyle Doğu Türkistan halkı, tam 33 yıl (1878-1911) süren süre zarfında baskı ve esaret altında zor günler yaşamaya başlar. Yakup Bek'in ölümünden sonra ülkedeki siyasi boşluk, iktidar mücadeleleri, Çin baskısının artması ve açlık, uzun yıllar Doğu Türkistan halkının bağımsızlık mücadelesini törpülemiş, halk, yaşam mücadelesiyle karşı karşıya kalmıştır.

*Manas Üniversitesi, Türkoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans mezunu / KIRGIZİSTAN
baranlokman@yahoo.com

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında dünyada meydana gelen değişimler, bütün dünya tarihini ve edebiyatını etkilediği gibi, Uygur tarihini ve edebiyatını da etkilemiştir. Bir taraftan zengin derebeyleriyle mücadele eden, bir taraftan da Çin Milli Partisi Gomindañ'ın siyasi baskı ve şiddetine maruz kalan Uygur halkının, bu baskı ve şiddeti, halk türküsü ve şiirlerinde işlenmesiyle Çağdaş Uygur Edebiyatının tohumları atılmaya başlar. O günlerde Uygur halkının maruz kaldığı bu baskı ve şiddeti anlatan “Abdurrahman Han Goca” destanı, Hoten halkı arasında söylenmeye başlar.¹ Bu destanda zulüm ve baskıdan iyice yılan Hoten halkı:

*“Goca tolğan gezepekke
Ot çaqnığan közliri;
Hañcer idi, oq idi
Eytқан her bir sözliri:
Ambalda yoқ diyanet,
Barçisida hiyanet;
Yurtını tamam қаplıған,
Vaba yeñgliğ cinayet,
Bizniñ elde bolmıgaç
Berke, birlik, inayet;
Beşimizğa çüşüptu
Dehşet kızıl kıyamet,
Hoten harap boluptu,
Bağrı kaңa toluptu.
Aldimizda ikki yol-
Hayat-mamat turuptu*

.....
*Mertler tökken қаn bilen,
Yuyulsun yurtning daғliri.
Baş köter Hoten oғlani!”²*

*“Hoca dolmuş gazapla,
Ateş saçan gözleri.
Hañcerdi kurşundu,
Söylediği sözleri,
Beyde yok diyanet.
Hepsinde hiyanet,
Vatanı tamamen kaplayan,
Veba gibi cinayet.
Halkımızda olmayınca.
Bereket, birlik, inayet,
Başımıza konmuş,
Dehşet kızıl kıyamet.
Hoten harap olmuş,
Bağrı kana dolmuş.
Önümüzde iki yol,
Hayat memat durmuş.*

.....
*Yiğitlerin döktüğü kanlarla,
Yıkansın vatanın yaraları,
Baş kaldır Hoten yiğidi.*

“Abdurrahman Han Goca” destanındaki baş kaldırışı anlatan bu mısralar, içine düşmüş oldukları zor durumu dile getirerek birlik ve direnme mesajını vermektedir.

O günlerde Uygur halkı içinde halk destanları, halk türküleri ve halk şiirleri, halkın siyasî, ekonomik ve ahlakî durumunu yansıtan bir sanat aynasına dönüşmüştür. Özellikle Çin hanedanlığının baskı ve şiddetleri Uygur destan, koşuk ve türkülerinde büyük bir titizlikle ve sanatla işlenmiştir. Uygur halkında, Çin sülalesinin zulmü sonucunda ortaya çıkan halk koşuklarından birisi de Ma Titey'in baskı ve şiddetini anlatan halk türküsüdür. Bu halk türküsünde Uygur halkı, gördüğü zulüm ve baskı karşısında baş kaldırışını:

*“Ma Titey atmış yaşta
Kövrük saldı tokkuz taşka.
Ma Titeyniñ alvıñgi,
Bala boldi başka.*

*Oq sêlipmu atқан taz,
Oq salmaymu atқан taz,
Қара layni mom қилip,
Кембегелge satқан taz.*

*Sohu yoli қumuşluk,
Oғak sêlip oғan yok.
On töt yıl şeherni sorap,
Ma Titeydek bolған yok.*

*Ma Titey tulum çıışkan,
Alvanğni tola қаçқан.
Özini yoған қаçқан,
Darga êsilip yatқан.”³*

Ma Titey altmış yaşında
Köprü kurdu Dokuztaş’a.
Ma Titey’in vergisi,
Bela oldu bu başa.

Kurşun salıp atan da kel,
Kurşun salmayıp atan da kel.
Kara çamuru mum yaparak,
Fakire satan kel.

Sohu yolu kamışlık,
Orak vurup kimse kesmedi.
On dört yıl şehri yöneterek,
Ma Titey gibi hiç kimse olmadı.

Ma Titey şişman fare,
Vergiye iyice artırdı.
Kendisini büyük görerek,
Darağacına asılarak yattı.”

mısralarıyla dile getirirler.

Uygur halkının içinde Çin sülalesinin ve zengin Uygur beylerinin zulüm ve baskılarına baş kaldıran ve bu baskıyı şiirlerinde dile getiren halk ozanları, her geçen gün artmaya başlar. Bu halk ozanlarından birisi de Seyit Noçi’dir.⁴ Halkının her geçen gün baskı ve şiddet karşısında ezildiğini gören bu halk ozanı, duygularını;

*“Bozek kılsa bay-ğocilar
Aciz puқrani,
Қандақ қидap turalaydu,
Seyit vicdani.*

*Agah berdi Seyit көp ret
Höküma begke,
Nezerge hiç almiğanda
Қetildi sepke”⁵*

Zulmetse zengin beyler,
Aciz fukaraya,
Nasıl dayanır
Seyit’in vicdani.

Uyardı Seyit çok defa
Hakime, beye,
Nazara hiç alınmadığında
Katıldı safa”

sözleriyle belirterek ezilen halkla beraber mücadeleye katıldığını belirtmektedir.

Halkının baskı ve acı çekmesine dayanamayan Seyit Noçi’nin, “Dihkanniñ Ahi” (Çiftçinin Ahi) “Ceñ Qılaylı Halayıq” (Savaşalım Halkım), “Lenin Hikmeti” (Lenin Hikmeti), “Şura Bizniñ Dostumuz” (Sovyet Bizim Dostumuz) gibi şiirleri de vardır.

Seyit Noçi ve onun gibi Uygur aydınlarının Çin yönetimine ve zengin beylere karşı açmış oldukları savaşla Çağdaş Uygur Edebiyatı, yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır.

Seyit Noçi, Tömür Helpe gibi halkını düşünen Uygurların çıkartmış oldukları ayaklanmalar hızla artmıştır. Uygur halkı, 1911 yılında Urumçi'de, 1912 yılında Kumul'da ayaklanır. Çıkartmış oldukları bu ayaklanmalarda özgürlük isteyen halk, Çağdaş Uygur Edebiyatını meydana getirmiştir.

Dünyadaki bütün milletlerin tarihine ve edebiyatına baktığımız zaman milletlerin kendilerinden teknoloji ve kültür olarak daha gelişmiş milletlerden etkilendiklerini, o milletlerin teknolojisini ve edebiyatını örnek aldıklarını görürüz. Bütün dünya milletleri gibi Uygur halkı da kendilerinden daha ileri olan milletlerin teknolojisinden ve kültüründen etkilenmiştir. Özellikle Rusya'ya, Doğu Avrupa'ya, Mısır ve Türkiye'ye gelen Uygur gençleri, gitmiş oldukları bölgelerde eğitim aldıktan sonra öğrendiklerini halkına öğretebilmek için vatanlarına dönmüşlerdir.

Vatanları için yurtlarından uzak illerde eğitim gören bu gençlerin ilk meyvesi, ürününü 1885 yılında verir. Doğu Türkistan'ın (Şincañ Uygur Özerk Bölgesi) çağdaş anlamda eğitim veren ilkokulu, Bavdun Musabay tarafından Kaşgar'a bağlı Artuş ilçesinin İksak köyünde 1885 yılında açılır. Öğretmenliğine de Türkiye'den getirilen Ebabekir isimli bir Uygur tayin edilir.⁶ Gaspıralı İsmail Hakkı Bey'in "Dilde, işte, fikirde birlik" düsturuna bağlı kalınarak bütün Türk dünyasını saran Ceditçilik akımının etkisiyle açılan bu okulun arkasından, yine aynı yerde 1907 yılında Habibizade Darülmuallimin (Habibizade Öğretmen Yetiştirme Enstitüsü) kurulur. Kurulan bu öğretmen yetiştirme enstitüsünün öğretmenliğine, yine Türkiye'den getirilen Ahmet Kemal ile beraber yedi kişi tayin edilir.⁷

2. Ceditçilik Dönemi Gazete ve Dergileri

Doğu Türkistan'da (Şincañ Uygur Özerk Bölgesi) başlatılan bu "Ceditçilik" (Yeni Hareket) oluşumuyla açılan okulların hemen ardından, gazetecilik ve neşriyatçılık faaliyetleri de başlar. Gazetecilik ve neşriyatçılık faaliyetlerinin ilk adımı olarak 1899 yılında birçok aydın ve zengin Uygurlar tarafından "Matbaa-yı Hurşid" (Nur Matbaası) kurulur. Daha sonra 1910 yılında Kaşgar'da Yenihisarlı Nurhacı namı biri tarafından "Matbaa-yı Nur" adlı bir taş matbaa daha tesis edilerek birçok kitap yayımlanır. 1905'te Kaşgar'da kurulan "Şivit" matbaasında "Sultan Saltuk Boğrahan" ve "Dünya Coğrafyası" isimli iki kitap yayımlanır. 1920 yılında, Doğu Türkistan'daki Gulca Küre'de bir taş matbaa kurulup bir çok edebi kitap neşredilir.⁸ Matbaadan sonra ikinci adım olarak Doğu Türkistan'da pek çok gazete yayımlanmıştır. Bu gazetelerin en önemlileri şunlardır:

- 1) İlk olarak 1911 yılında Kaşgar şehrinde, aydın Kutluk Şevki tarafından "Añ" (Fikir) adlı Uygurca gazete çıkarılır. Bu gazete Şiñşisey dönemine kadar yayın hayatına devam etmiştir.

- 2) “İli Dihkanlırı” (İli Çiftçileri): Bu gazete, 1922 yılında “İli Dihkanlırı” (İli Çiftçileri) adıyla yayınlanır. Gazetenin kim tarafından çıkartıldığı bilinmemektedir. Büyük olasılıkla bugünkü “İli Şıncañ Gazetesi”, bu gazetenin devamıdır.
“Şıncañ Uygurları Geziti” (Şıncañ Uygurları Gazetesi): Bu gazete, 1934 yılında “Uygur Medeniy Akartış Uyuşmisi” (Uygur Medeniyetini Geliştirme Birliği) tarafından Urumçi şehrinde taş matbaada çıkarılır. Gazetenin mesul yazarı Hoca Niyaz Hacı’nın danışmanı Mensur Ependi olmuştur.
- 4) “Keşker Şıncañ Geziti” (Kaşgar Şıncañ Gazetesi): Gazete, “Kaşgar Uygur Medeniy Akartış Uyuşmisi” (Kaşgar Uygur Medeniyetini Geliştirme Birliği) tarafından Kaşgar’da Uygurca olarak 1949 yılına kadar yani Doğu Türkistan (Şıncañ)’da Çin hükümetinin yönetime hakim olmasına kadar çıkartılmıştır. Bundan sonra tamamen yakılarak ortadan kaldırılmıştır.
- 5) “Şıncañ Geziti” (Şıncañ Gazetesi): Gazete 1924 yılında önce “Hanniñ Tesnip Kilgan Yeñi İşleri” (Hanın Yaptığı Yeni İşler) ismiyle daha sonra da 1935 yılında Daniş Damollam tarafından “Aksu Uçurliri” (Aksu Haberleri) ismiyle 1939 yılına kadar yazar Nimşehit’in baş yazarlığında çıkarılır. Daha sonra 1939 yılında “Aksu Helk Küçi” (Aksu Halk Gücü) ismiyle çıkartılır.
- 6) “İli Şıncañ Geziti” (İli Şıncañ Gazetesi): Gazete 1924 yılında İli şehrinde çıkartılan “İli Dihkanlırı” (İli Çiftçileri) gazetesinin ismi değiştirilerek tekrar yayımlanır. Aynı gazete, 1936 yılında tekrar değiştirilerek “İli Deryası” (İli Nehri) ismiyle çıkartılır. Bu gazete 1944 yılında Üç Vilayet İnkılabı tarafından yayından kaldırılarak yerine 17 Kasım 1944 yılında Uygurca, Kazakça, Rusça “Azad Şarkî Türkistan” (Bağımsız Şarkî Türkistan) gazetesi yayımlanır. Bu gazete de, anlaşma imzalandıktan sonra “İnkılabî Şarkî Türkistan” adı altında çıkartılır. 1950 yılında ise gazetenin adı “Yeñi Yol” olarak değiştirilir.
- 7) “Çöçek Uçirliri Şıncañ Geziti”: (Çöçek Haberleri Şıncañ Gazetesi): Gazete 1934 yılında “Bizniñ Tavuş” (Bizim Ses) ismiyle yayınlanır. Daha sonra 1936 yılında Hociyuf’un sorumluluğunda “Helk Avazi” isminde yayınlanır. Üç Vilayet İnkılabından sonra gazetenin yayını bir süre durdurulur.
- 8) “İnkılabçıl Yaşlar Geziti” (İnkılapçı Gençler Gazetesi): Gazete Kazak tercüman Duvbek Şalginbayof tarafından Çin hakimiyetine kadar çıkartılır. Hoten şehrinde Uygurca olarak çıkartılan “Şıncañ Geziti” (Şıncañ Gazetesi) 1939 yılında yayına başlar. Bu gazetede genç şairlerden Ehmed Gupuri ve Bilal Ezizi bir süre çalışırlar. 1943 yılında yayından kaldırılır, 1946 yılında tekrar yayına başlar, bir süre yayınlandıktan sonra tekrar yayından kaldırılır.⁹

- 9) “Erk Geziti (Hürriyet Gazetesi):¹⁰ 1947 yılında “Altay” neşriyatı tarafından yayınlanır. Bu gazete 1949 yılında Doğu Türkistan’ın Çin yönetimine girmesiyle kapatılır.

Doğu Türkistan’da “Ceditçilik” akımının etkisiyle pek çok dergi de çıkarılmıştır. Bu dergilerin en önemlileri şunlardır:

- 1) “Cahangirlikke Karşı Birlik Sep Jurnalı” (Emperyalizme Karşı Birlik Dergisi): Bu dergi, 1939 yılından 1942 yılına kadar “Cahangirlikke Karşı Turuş Uyuşmisi” (Emperyalizme Karşı Mücadele Birliği) tarafından aylık Uygurca dergi olarak yayımlanır.
- 2) “Helk Birlik Sepi Jurnalı” (Halk Birliği Dergisi): Bu dergi, Uygurca olarak 1939 yılından 1942 yılına kadar “Cahangirlikke Karşı Turuş Uyuşmisi” (Emperyalizme Karşı Mücadele Birliği) tarafından çıkarılır. Derginin mesul yazarı Hoca Niyaz Hacı’nın danışmanı Mensur Ependi olmuştur.
- 3) “Yeñi Şıncañ Jurnalı”: (Yeni Şıncañ Dergisi): Bu dergi, aylık dergi olarak Ocak 1944 yılından itibaren Uygurca yayımlanır. Dergi, Gomindañ Partisi’nin yayın organıdır.
- 4) “Cenubtin Avaz Jurnalı” (Güneyden Ses Dergisi): Bu dergi, “Aksu Vilayetlik Uygur Medeniy Akartış Uyuşmisi” (Aksu İli Uygur Medeniyetini Geliştirme Birliği) ile “Aksu Şıncañ Geziti” (Aksu Şıncañ Gaztesi)’nin ortaklaşa çıkarttığı dergidir. Bu derginin mesul yazarlığını Lutpulla Mutellip yapmıştır.
- 5) “Hanteñri Jurnalı” (Han Tanrı Dergisi): Bu dergi, aylık olarak Urumçi şehrinde “Hanteñri” neşriyatı tarafından çıkartılır. Derginin mesul yazarlığını İbrahim Turdi yapmıştır. Dergi 1947 yılında Gulca’ya taşınarak yayımdan kaldırılır.
- 6) “Şıncañ Medeniyeti Jurnalı” (Şıncañ Medeniyeti Dergisi): Dergi, Haziran 1946 yılından itibaren M. E. Bugda tarafından, Çin yönetime gelene kadar yayımlanır.
- 7) “Çini Türkistan Jurnalı” (Çin Türkistan’ı Dergisi): Bu dergi “Altay İlmiy Tetkikat Cemiyeti” (Altay Bilim Araştırma Topluluğu) tarafından Haziran 1948 yılına kadar Uygurca yayımlanır.
- 8) “Örnek Jurnalı” (Örnek Dergisi): Bu dergi, 1946 yılından 1949 yılına kadar “Çin Sovyet Dostluk Cemiyeti” tarafından Uygurca yayımlanır.
- 9) “Küreş Jurnalı” (Savaş Dergisi): Bu dergi, aylık olarak “Üç Vilayet İnkılabçıl Yaşlar Teşkilatı” (Üç Vilayet İnkılapçı Gençler) merkezinin açık yayın organı olmuştur. Dergi, 1945 yılının sonunda çıkartılmaya başlanmış, Kasım 1948 yılında ise yayımdan kaldırılmıştır. Dergi Şıncañ’ın bütün vilayetlerine dağıtılmıştır.

- 10) “İttifak Jurnalı” (İttifak Dergisi): Bu dergi, aylık olarak “Şincañda Tinçlik ve Helkçilikni Himaye Kiliş İttipaki” (Şincañ’da Barış ve Halkçılığı Muhafaza Etme İttifakı) merkezinin yayın organıdır. Kasım 1948 yılından itibaren Gulca’da yayınlanmaya başlayıp, 1950 yılında Urumçi şehrine taşınarak burada yayını durdurulur. Bu derginin ilk mesul yazarlığını Ehmecan, daha sonra da Uygur Seyrani yapmıştır.
- 11) “Hayat Mucellisi Jurnalı” (Hayat Tasarısı Dergisi): Dergi, “İli Dini İşler Nezeratı’nın (İli Şehri Dini İşler Bakanlığı’nın) aylık dergisidir. Gazetenin mesul yazarlığını Nimşehit yapmıştır.
- 12) “Meptilik Mecnue Jurnalı” (Hayran Edici Dergi): Bu dergi, Urumçi şehrinde, Şincañ Gazetesi tarafından haftada bir kere çıkarılır.
- 13) Altay Dergisi: Altay neşriyatı tarafından Ocak 1947 yılından 1949 yılına kadar Urumçi’de yayımlanır.
- 14) “Ösmürler Bilimi Jurnalı” (Gençlik Bilimi Dergisi): Bu aylık dergi, Eylül 1947 yılından itibaren Urumçi’de Uygurca yayımlanır.
- 15) “Dünya Edebiyatıdın Kıskartmalar Jurnalı” (Dünya Edebiyatından Alıntılar Dergisi): Bu dergi Ocak 1948 yılında “Gerbiy Şimal Medeniyet Kuruluşu Cemiyeti” (Kuzeybatı Medeniyet Kuruluşu) tarafından çıkarılır.
- 16) İslam Yaşliri Jurnalı” (İslam Gençliği Dergisi): Bu dergi o zamandaki “Şincañ Şöyüeni İslamşunaslık Cemiyeti” (Şincañ Enstitüsü İslam Bilimleri Derneği) tarafından Ocak 1949 yılında çıkartılmıştır.
- 17) Tarbagatay Dergisi: Bu dergi aylık olarak 1936 yılının sonlarından itibaren çıkmaya başlar. Dergide tanınmış Uygur yazarlarından Seypiddin Eziz’in hikayeleri ve Şükür Yalkun’un sahne eserleri yayımlanmıştır. Derginin ne zaman yayından kaldırıldığı belli değildir.¹¹

Bundan başka Uygurca “Yurt” ve “Yurtdaşlar”, “Tiyañşan”, “Altay”, “Uruş Habarı”¹² (Savaş Haberi) adlı dergilerde yayımlanmıştır.

3. İkinci Dünya Harbi Dönemi ve Abduhaluk Uygur

1930 yıllarından sonra Çinli general Şiñşisey’in Stalin ile işbirliği yapması neticesinde Doğu Türkistan’daki “Cedidcilik” hareketi büyük kayıplara uğrar. Bu kayıpların bir neticesi olarak meydana gelen ayaklanmalar sonucunda Çağdaş Uygur Edebiyatı, Rozi Mehmet (Turpan’dan), Merup Seidi, Helil Sattari, Nezer Hoca (İli’den) gibi bir çok yazar ve şairin yapmış oldukları çalışmalar ve vermiş oldukları eserlerle gelişmeye başlar. Bunların içinde Demokratik Çağdaş Uygur Edebiyatı’nın sayfalarını ateşli kanı ile yazan, eserleriyle zenginleştiren inkılap mücahidi ve şair Abduhaluk Uygur’un önemli yeri vardır.

9 Şubat 1921 yılında Turpan şehrinde bir tüccar ailesinde dünyaya gelen şair, daha küçük yaşlarından itibaren ailesinin yanında dini ilimleri ve Arapça, Farsça öğrenir. Uygur, daha sonra Turpan şehrinde, Çin eğitim veren okulda Çince öğrenir. Burada Çin edebiyatının klasik eserlerinden “Su Boyida” (Su Boyunda) ve “Kızıl Ravaktiki Çüş” (Kızıl Çadırdaki Rüya) gibi romanları okur, Suncunşen ve Luşun gibi Çinli yazarların eserleriyle tanışır. 1923 yılında birkaç genç arkadaşıyla beraber Sovyetler Birliği’ne giderek burada üç yıl boyunca eğitim ve öğretim görür. Şair, orada Tolstoy, Maksim Gorki, Lermantov gibi ünlü Sovyet şair ve yazarlarının eserlerini okur. Sovyetlerde üç yıl kalan şair 1926 yılında tekrar vatana dönünce halkının fakirlik, cahillik ve baskı altında olduğunu görmeye dayanamaz. Şair, halkını fakirlik, cahillik ve baskıya maruz bırakan güçlerle mücadele etmeye başlar. Kısa zaman içinde 1927 yılında “Akartış Birleşmesi” (Medenileştirme Derneği) adı altında eğitim ve öğretim derneğini kurarak okul açar. Onun açmış olduğu bu okulda okuyan gençlerin bir kısmı Sovyetler Birliği’ne giderek, eğitim ve öğretim görüp, halkının medeniyet seviyesini yükseltmede önemli rol oynarlar.

Abduhaluk Uygur, Çin Gomindañ Partisiyle amansızca savaşır ve halkını Gomindañ’a karşı teşkilatlandırarak mücadele etmeye davet eder. Onun bu amansızca mücadelesi karşısında Gomindañ Partisi, çareyi Abduhaluk Uygur’u ortadan kaldırmakta bulur. 1933 yılında Şiñşisey Turpan şehrine geleerek şairi ve arkadaşlarını tutuklayarak hapse atar. Şair, hapisteyken 13 Mart 1933 yılında acımasızca idam edilir. “Ölüm anında şair haklı davasından vazgeçmeyerek “Yaşasın Özgürlük”, “Yaşasın Özgürlük” nidalarıyla can verir. Şair, şehit edildiği zaman 28 yaşındadır. O, 8 yaşından itibaren şiir yazmaya başlamış, bize 200 parçaya yakın şiir bırakmıştır”.¹³

Şair, vatanının ve halkının erkince nefes alabilmesi ve muasır medeniyet seviyesini yakalayan milletlerden olabilmesi için bir ömür boyu mücadele eder. Biz şairin bu haklı mücadelesini ve haklı gayesini “Oyàan” (Uyan), “Gezep ve Zar” (Öfke ve Çılgılık), “Zulumga Karşı” (Zulme Karşı), “Körünge Tag Yırak Emes” (Görünen Dağ Uzak Değil), “Könül Hahişi” (Gönül Arzusu) gibi birçok şiirlerinde açıkça görebilmekteyiz. Mesela, o “Gezep ve Zar” (Öfke ve çılgılık) adlı şiirinde;

*Ey pèlek dehşetîngdin intiha bizarmen,
İzlerim köp, tapmıdım bir derdime hiç darman.
Ata-bovamdin miras kona kiselnîng derdide,
Gah ölüp, gah tirilip köptin beri avarmen.
Bir purap ölsem ne arman begim bahari gülini,
Her seher gül işkida bulbulğa oşşaş zarimen.*

*Penge mañsax köz eçip kapir-credit dep qarğışur,
Bu hamaket devride ateş bolup yanarmen.
Çöl-cezire, deştu-sehra içide qaldım ne ilac,
Ah, kaçan bir yol tēpip qoşulay qatarmen.
Suga teşna bu çöl, bipayan munbet yeri,
Misli derya tapmay ekiş qaynam bolup yanarmen.
Oyğınip ketti cahan meğribi- meşriq tamam,
Men tihi sūt uyquda çüş körüp yaterimen.
Başkılar kökte uçup, suda üzüp ketti yıraç,
Men misal yalañyaq dessep tiken mañgarmen.
İlim-pendin yoq hever, basti geplet hevp-heter,
Halimiz kuldin beter, qandaq çidap turarmen? ¹⁴*

Ey felek senin dehşetinden çok öfkeliyim,
Çok aradım bulamadım derdime derman.
Ata babamdan miras kalan eski hastalığın derdinde
Gah ölüp gah dirilip çoktan beri avareyim.
Bir koklayıp ölürsem bağın bahar gülünü başka arzum yok
Her sabah gül sevdasında bülbül gibi aşığım
Bilime yönelsek uyanıp kafir “credit” diye beddua ederler.
Bu cahil devrinde ateş olup yanıyorum
Çöl cezire, deşti sahra içinde kaldım ne çare,
Ah ne zaman bir yol bulup kervana katılacağım
Suya hasret bu çöl, sonsuz verimli toprağı,
Misli nehir bulmadan akarak kızgın bir şekilde yanarım.
Uyandı dünya gün çıkan yerden gün batan yere kadar
Hala ben sūt uykusunda rüya görerek uyuyorum
Başkaları gökte uçup, suda yüzerek uzaklara gitti
Meselâ ben yalınayak dikene basarak yürüyorum
Bilimden ilimden hiç haber yok, bastı gaflet tehlike
Halimiz köleden beter nasıl dayanarak dururum.

Mısralarıyla, karşımıza vatanının ve halkının erkince nefes alabilmesi ve muasır medeniyet seviyesini yakalayan milletlerden olabilmesi için mücadele eden bir vatan şairi hüviyetinde çıkmaktadır.

4. Çağdaş Dönemin Diğer İsimleri

Çağdaş Uygur Edebiyatının yetiştirmiş olduğu şair ve yazarlar, aşağıda belirtilmiştir:

a) Armiya Nimşehit: 1906 ve 1972 yılları arasında yaşamış olan şair, şiirlerini, Uygur klasik şiirinin etkisinde yazmıştır. Şiirlerini, Uygur klasik şiirinin tesirinde yazarak geleneksel Uygur şiirini Çağdaş Uygur şiirine, Çağdaş Uygur şiirini de bugünkü Uygur şiirine bağlamayı ve bu şekilde Uygur şiir geleneğini devam ettirmeyi başarmıştır. Onun şiirlerindeki vatanseverlik teması, şiirin üslubunu geliştirme ve şiir dilinde fesahat gibi alanlardaki başarısı, Çağdaş Uygur şiirinin gelişiminde çok büyük öneme sahiptir.

Şairin “Vatan Muhebbeti” (Vatan Aşkı), “Yürek Sözü” adlı şiir kitapları ve “Ferhat ile Şirin” adlı destanı vardır. Şairin, bunun yanında, 1956 yılında yapmış olduğu hac ziyaretinde, vatan hasretini anlatan “Sêğindim” (Özledim) adlı şiirindeki;

*Sêğindimmen, sêğindimmen, sêğindim,
Veten sêni teşna bolup sêğindim.
Mihring tolğan yürekimdin sêğindim,
Dolğunlığan kökrekimdin sêğindim*

Özledim ben özledim, özledim,
Vatan seni hasretle özledim.
Sevginin dolduğu canı gönülden özledim
Coşan bağrımdan özledim

sözleriyle vatan hasretini dile getirmesi, hakikaten takdire şayandır.¹⁵ Bir ömür boyu vatani ve milleti için yaşayan şair, 22 Ağustos 1972 yılında, yılların yorgunluğuna dayanamayarak altmış altı yaşında dünyaya gözlerini yumar.

b) Ahmet Ziyati: 1913 yılında Kaşgar’da doğan şairin “Kara günler”, “Rabia Seyiddin” adındaki sahne eserleri, “Zafer Hatırası”, “Tan Faciası”, “Ladah Yolunda Kervan” ve “Tuzimas Çiçekler” gibi kitapları vardır.¹⁶

c) Abdülaziz Mehsum: 1899 yılında Kaşgar’a bağlı Artuş’ta doğdu. 1982 yılında öldü. Vatansever şair Abdülaziz Mehsum’un çok sayıda şiirleri vardır.¹⁷

d) Lutpulla Mutellip: 16 Kasım 1922 yılında Kazakistan’ın Almatı bölgesindeki “Uygur Bölgesi” olarak da bilinen Nilka kasabası, Çunçi köyü, Sayboyu mahallesinde dünyaya gelen şair, zengin edebi kişiliği ve mücadeleci ruhuyla karşımıza çıkar. Onun zengin edebi kişiliğini, şiir tekniğini ve anlayışını, Çağatay edebiyatının zengin lirizmi ve dünya edebiyatının yeni manzumlarından alarak Uygur edebiyatının geleneksel usulleriyle birleştirip yeni içerik ve

tarz meydana getirmesinde, Çağdaş dünya tiyatrosunu, halkının cehaletten ve esaretten kurtulması için bir araç olarak kullanmasında ve de yazmış olduğu edebi ve özgürlükçü makalelerinde görmekteyiz.

Lutpulla Mutellip, halkının cehaletten ve esaretten kurtulması için yazmış olduğu şiirleri, makaleleri ve sahne eserleriyle yetinmemiş, özgürlük mücadelesini 1945 yılında İli, Altay, Tarbagatay bölgelerinde yaşayan Uygur çiftçilerinin Çin hükümetine karşı başlatmış olduğu “Üç Vilayet İnkılabı”na aktif olarak katılarak devam ettirmiştir. Şair, “Üç Vilayet İnkılabı” teşkilatının önde gelen liderlerinin Aksu şehrine göndermiş olduğu şahıslarla görüşerek “Üç Vilayet İnkılabı” hakkında detaylı bilgi aldıktan sonra, büyük bir aşk ve gayretle “Uçkunlar İttipakı” (Kıvılcımlar İttifakı) kurar. Kurmuş olduğu bu teşkilata, kendisi gibi özgürlükçü ve milletini seven Nimşehit, Bilal Ezizi, Muniridin Hoca, Abdulla Davutop, Yusupcan gibi gençleri alarak halkı teşkilatlandırır ve “Üç Vilayet İnkılabı” teşkilatının liderlerine, “Biz Cüme namaziga teret elip koyduk. Cüme namazini siler bilen bilile okumakçımız” (Biz Cuma namazını kılmak için abdest aldık. Cuma namazını sizinle beraber kılmak istiyoruz.) parolasıyla Aksu şehrinde Çin hükümetiyle savaşmak için hazırlık yaptıklarını “Üç Vilayet İnkılabı” ordusu, Aksu tarafına geldiği zaman onlarla birleşerek düşmana karşı beraber savaşacaklarını bildirir. “Üç Vilayet İnkılabı” ordusunun silahlı çatışmaya başlaması ve kısa bir süre zarfında İli, Altay, Tarbagatay vilayetlerinin bağımsızlığını kazanması üzerine Lutpulla Mutellip, kurmuş olduğu, “Uçkunlar İttipakı”nın (Kıvılcımlar İttifakı) çalışmalarını hızlandırır ve Gomindañ Partisi’nin silah depolarına girebilmek için gizlice anahtar çıkartmaya başlayarak gençleri silahlı çatışmaya hazırlar. Gomindañ Partisi, satın aldığı hainlerin yardımıyla Lutpulla Mutellip’in ve dava arkadaşlarının yapmış olduğu çalışmaları tek tek öğrenir. Lutpulla Mutellip’in ve dava arkadaşlarının yapmış olduğu çalışmalardan haberdar olan Gomindañ Partisi, ilk önce Lutpulla Mutellip’i daha sonra da Bilal Ezizi ve Müniridin Hoca’yı hapse atar. Hapse atılan şair ve arkadaşlarının hapiste yeni bir isyan çıkartması ve halkın direnişe tek bir vücut olarak aktif şekilde katılmasından korkan Gomindañ Partisi, şairi ve arkadaşlarını 18 Eylül 1945 tarihinde idam ederler.¹⁸

Şair, ölüm anında dahi yazmayı bırakmamış ve mücadelesinin son haykırışı olarak şu iki satırlık son şiirini, kendi kanı ile, yattığı hücrenin duvarına yazmıştır.¹⁹

*Bu kenğ dünya men üçün boldi devzeñ,
Yaş gülümni gazañg kıldı kanhor ebleñ...*

Bu geniş zemin benim için oldu cehennem,
Genç gülümü hazan kıldı hunhar ebleh...

Lutpulla Mutellip'in, "Tesiratim", (Duygularım), Hoş (Elveda), Yıllarğa Cavap (Yıllara Cevap), Peryat (Feryat), Hiyałçan Tilek (Hülyalı Dilekler), "Küreş İlhami (Mücadele İlhamı), "Şair Togrusida Muveşşeh" (Şair Hakkında Muvaşşah), "Muhebbet Hem Nepret" (Sevgi ve Nevret), Oğlum Hekkide Mersiye (Oğlum Hakkında Mersiye), Veten Êla, Heliú Êla (Vatan Ala Halk Ala), "Büyük Mayak" (Büyük Deniz Feneri), adlı şiirleri başta olmak üzere yüzden fazla şiiri; "Ecel Hudukuşida" (Ecel anında), "Padişah Samurayları Aair Halsiraydu" (Padişah Samurayları Büyük Yorgunluk İçinde) ve UniÊ Kelgüsi Zor Hem Parlak (Onun Geleceği Güçlü ve Aydın) adlı mizah ve hiciv içerikli ve bir bu kadar da ders verici fileton tarzında yazmış olduğu eserleri, "Samsak Akañ Kaynaydu" (Sarımsak Ağabeyin Sinirleniyor), "Küreş Kızı" (Mücadele Kızı), "Borandin Keyinki Aptap" "Fırtınadan Sonraki Güneş", "Çiñ Moden" (Çiñ Moden), "Çimengül" (Çimengül) adlı tiyatro eserleri, "Edebiyat Nezeriyesi" (Edebiyat Teorisi), "Seneetke Muhebbet" (Sanata Sevgi), "TiyatirniÊ Kêlip Çiüşi ve Ravaclaniş Tarihi" (Tiyatronun Oluşumu ve Gelişimi) adlı makaleleri, sahne düzenini ve başrol oyunculuğunu yaptığı "Tahir Zöhre" (Tahir ile Zöhre) ve "Gerib Senem" (Garip ile Senem) adlı opera ve drama eserleri vardır.

e) Elkem Ehtem: 22 Ağustos 1922 yılında Gulca şehrinin Hudayar Yüzi köyünde dünyaya gelen şairin "Tañ" (Tan), "Tang Attı" (Tan Attı), "Tañ Atkanda" (Tan Atarken), "Köñüller Küldi" (Gönüller Güldü), "Ümid Dolkunları" (Ümit Dalgaları), "Küreş Dolkunları" (Savaş Dalgaları), "Yeñiş Dolkunları" (Zafer Dalgaları) gibi şiirlerinin yanında "Saadethan", "Alvasti" gibi lirik destanları vardır.²⁰

f) Zunun Kadiri: 1911 yılında Tarbagatay vilayetinin Dörbilcin kasabasında fakir ailede dünyaya gelen şair, 24 Eylül 1989 yılında Almatı şehrinde vefat eder.

Kadiri'nin, Çağdaş Uygur Edebiyatında ve bugünkü zaman Uygur edebiyatında, özellikle Uygur hikayeciliğinin ve Uygur dramının gelişimine çok büyük tesiri olmuştur. 1950 ve 1960'lı yıllarda Uygur hikayeciliğinin ve dramının en değerli eserlerini vermeye muvaffak olan Zunun Kadiri, edebi hayatına 1937 yılında yazdığı "Cahaletniñ Capası" (Cehaletin Cefası) adlı drama ile başlar. Yazarın bundan başka "Uçraşkanda" (Buluşunca), "Partizanlar Etriti" (Partizanlar Takımı), "Her İşniñ Yoli Bar" (Her İşin Bir Yolu Vardır), "Gunçem" (Goncam), "Gülnisa" (Gülnisa) gibi dramları vardır.

Çağdaş Uygur edebiyatında hikayeleriyle yeni bir çığır açan Kadiri, 1940 yılının ortalarından itibaren hikaye yazmaya başlayarak, arka arkaya 1945 yılında "Muellimniñ Heti" (Öğretmenin Mektubu) ve "Rodipay", 1946 yılında "Küçükke Hucum" (Köpek Yavrusuna Hücum) ve "İkki Barmikim Bilen" (İki Parmağımla), 1947 yılında "Guman" (Şüphe) ve 1948 yılında "Magdur

Ketkende” (Mağdur Giderken), 1950 yılında “Toy” dramını, daha sonraysa yine çiftçilerin hayatını anlatan “Çin Kış” (Zorlu Kış), “Rehmet” (Teşekkür), “Esleş” (Hatırlamak), “Kızıl Gül” (Kızıl Gül) gibi hikayelerini yazar.²¹

Tayipcan Ali: 1930 yılında Doğu Türkistan’ın Korgas kasabasında doğan şairin, “Şark Nahşısı” (Doğu Şarkısı), “Tıçlık Nahşısı” (Barış Şarkısı), “Tügümes Nahşa” (Bitmez Şarkı), “Vatanımın Köyleymen” (Vatanım İçin Yanıyorum), “Zepmu Çıraylık Keldi Bahar” (Ne Kadar Hoş Geldi Bahar) başlıklı şiir kitapları vardır. Şair 1989 yılında hayata gözlerini yumar.²²

Turgun Almas: Şair ve tarihçi olan Almas, Ekim 1924 yılında Kaşgar’da dünyaya gelir. Kaşgar şehrinde başladığı ilkokul eğitimini Gulca şehrinde tamamlayan şair, Yüksek öğrenimini Urumçi şehrindeki Darulmuellimin (Eğitim) enstitüsünde tamamlar. Almas, Enstitüyü bitirdikten sonra Karaşehir’e ilkokul öğretmenini olarak atanır. 1947 Mayısında Turgun Almas ve arkadaşları, Kaşgar’da gösteri yürüyüşü yaparlar. Bu gösteri yürüyüşünden dolayı tutuklanarak hapse atılan şair, 8 Nisan 1948 yılında, halkın yoğun baskısı sonucu hükümet tarafından serbest bırakılır. Hapisten çıkan şair, aynı yıl Gulca şehrine giderek burada “Alma” (Elma) gazetesinde çalışır. Daha sonra da Urumçi şehrindeki “Tarım” dergisinde çalışır.

Turgun Almas’ın “Tarım Şamalları” (Tarım Rüzgarları), “Tañ Seher” (Tan Seheri) gibi şiir kitapları, “Pıçak” (Bıçak) gibi sahne eserleri, “Hun Tarihi”, “Uygurlar” adlı tarih kitapları vardır.²³

1) Abdurhim Teleşov Ötkür: Çağdaş Uygur Edebiyatında şiirleri ve romanlarıyla önemli bir yere sahip olan Ötkür, Haziran 1923 yılında Kumul’da çiftçi ailesinde doğmuş, 5 Ekim 1995 yılında Urumçi’de vefat etmiştir.

Onun 1940 yıllarında yazmış olduğu “Tañ Şamalliri” (Tan Rüzgarları), “Muzulgan Şehir” (Donan Şehir), “Bahar Çıllaymen” (Baharı Çağırıyorum), “Cenubka Het” (Güneye Mektup), “Tañ Zibasi Yokmidur” (Tan Güzeli Yok mudur?) adlı şiirleri, “Yeñi Cuñgo Gülistanına” (Yeni Çin Gülistanına), “Keşker Keçesi” (Kaşgar Gecesi) destanları, “Tamçe Üandin Miliyonliään Çeçekler” (Damla Kandan Milyonlarca Çiçek), “Çin Moden” dramları, “Deñizdin Sada” (Denizden Gelen Ses), “Baş Egim” (Baş Elbise) gibi hikayeleri, 1946 yılında “Yürek Muñliri” (Yürek Feryatları), 1948 yılında “Tarım Boyliri” (Tarım Boyları) gibi şiirleri vardır.

1950 yıllarından 1970 yıllarına kadar “Vicdan Boyliri” (Vicdan Boyları), “Secdigahimga” (Secdegahıma), “Tova Dep Tuttum Yaka” (Tövbe Diyerek Yaka Silktim), “Küz Keçisi” (Güz Gecesi), “Nevai Gezelige Muhemmes” (Nevai’nin Gazeline Muhemmes), “Ak Emes Saçımdiki” (Ak Değil Saçımdaki), “İz” (İz), 1970 yılından sonra ise “Yahşi” (İyi), “Yañrat Veten Mukamini” (Yankıla Vatan Makamını), “Serlevhisiz Şiirlar” (Başlıksız Şiirler), “Ömür

Hekkide Muhemmes” (Ömür Hakkında Muhammes), “Keşker Güzelige” (Kaşgar Güzeline), “Men Ak Bayrak Emes” (Ben Ak Bayrak Değilim) gibi lirik tarzdaki şiirlerini yazar. “Ulug Ana Hekkide Çöçek”, (Ulu Ana Hakkında Çöçek²⁴), “Gül ve Azgan” (Gül ve Yabangülü), “Şiir ve Şair”, “Kaştışiga Medhiye” (Süs Taşına Methiye) gibi eserleri, “İz” ve “Oygangan Zemin” adlı romanları yazmıştır. 1950-1980 yılları arasında Erşiddin Tatlık, Turdi Sam-sak, Abdülkerim Hoca, Zoriddin Sabır, Sultan Mahmut (Kaşgarlı), Muhammedcan Sadık, Cebbar Ahmet, Mehemed Ali Zünun, Ehad Turdi, Bogda Abdulla,²⁵ Abdulhamid Sabır, Mırzayit Kerim, Mamut Zayit, Tursunay Hüseyin, Dilber Keyum gibi şairler ve yazarlar şiirleriyle, destanlarıyla hikaye ve romanlarıyla ün yapmıştır.

5. Mao ve Kültür Devriminde Uygur Edebiyatı

“Ceditçilik” akımıyla hızla gelişen Doğu Türkistan Çağdaş Uygur Edebiyatı, Çin’in 1949 yılında yönetime gelmesiyle duraklama dönemine girer. 1950-1970 yılları arasında Çin komünist yönetimi tarafından yapılan türlü reformları anlatan, çiftçi ve işçilerden söz eden, sınıf mücadelesini teşvik eden eserlerin yazdırılması sebebiyle edebiyat, dar sınırlar içine hapsedilir. Yapılan kısıtlamalardan dolayı büyük hacimli ve edebi değeri yüksek olan eserler meydana gelememiş Uygur edebiyatı, şiir, küçük hikayeler ve destancılık geleneğiyle yetinmek zorunda kalmıştır. Halkın gerçek fikir ve duygularını, görüşlerini aksettiren eserlere matbuatta yer verilmez. Kendi görüşleri ve gayelerini edebi eserlerde ifade etmek isteyen yazar ve şairler vatan hakkında, millet hakkında tarihi gerçekleri yansıtan eserler yazdığı takdirde “milliyetçi”, “ayrılıkçı”, “Türkçü”, “inkılabı karşı çıkan” tabirleriyle cezalandırılıp hapse atılırlar. Hatta bazı şairler, şiirlerinde “Tanrı Dağı”, “Tarım Nehri” gibi kelimeleri kullanırsa ve ana yurdu hakkında yazdığı şiirlerde “vatanım”, “memleketim” diye seslenirse çok kötü muamelelere maruz kalırlar.²⁶ Mao’nun başlattığı kültür devriminde bu olaylar son derece acımasız olmuş, birçok şair ve yazar “milli ayrılıkçı”, “Pan-Türkist”, “milliyetçi” denilerek cezalandırılmış, haislere atılmış, sürgünlere gönderilmiştir. Neticede Uygur edebiyatı büyük kayıplara uğrayarak, hiçbir gelişme gösterememiş ve çağın çok gerilerinde kalmıştır.

Mao’nun ölümünden sonra Çin’in dış dünyaya açılması, beraberinde Çin’in Uygur halkı ve edebiyatı üzerinde almış olduğu sert tedbirleri de yumuşatır. Çin yönetiminin Uygur halkı ve edebiyatı üzerinde yumuşaması sonucu Uygur edebiyatı ve sanatında yavaş yavaş canlanma başlar. Şincañ Halk Neşriyatı, Pekin Milletler Neşriyatı Uygur Bölümü Şincañ Eğitim Neşriyatlarına ilaveten Şincañ Tıbbi Neşriyatı, Gençler ve Ösmürler Neşriyatı, Şincañ Fen Teknik Neşriyatı, Şincañ Ulaştırma Neşriyatı, Kaşgar Uygur Neşriyatları kurulur. Edebi mecmuaların sayısı çoğalır. Edebi sanat dergilerinden Tarım dergisi, Köprük (Gösteri) dergisi, Şincañ Sanatı dergisi, Miras dergisi, Bulak (Pı-

nar) dergisi, Çolpan (Çoban Yıldızı) dergisi, Kaşgar Edebiyat Sanatı dergisi, Turpan'da neşredilen Turpan dergisi, Kumul'da neşredilen Kumul Edebiyatı dergisi, Aksu'da neşredilen Aksu Edebiyatı ve Sanatı dergisi, İli'de neşredilen İli Deryası dergisi, Hoten'de neşredilen Yeni Kaştaş (Yeni Yeşim Taşı), Korla'da neşredilen Bostan dergisi, Urumçi Yazarlar Birliği'ne bağlı Teñri Tag (Tanrı Dağı) dergisi, Urumçi Medeniyet Sarayına bağlı olan Efendi (Nasrettin Hoca) dergisi gibi yerli ve milli dergiler çıkmaya başlar. Çin'in yumuşaması ve yayıncılık faaliyetlerinin artması sonucunda Uygur şair ve yazarları, eserlerini daha kolay neşretmek imkanına kavuşurlar. Uygur edebiyatında gözle görülür bir ilerleme kaydedilir. Uygur şair ve yazarları, Doğu Türkistan tarihinde önemli yeri olan tarihi olaylara ve tarihi kahramanlara edebi eserlerinde yer vererek, bu tarihi olayların ve tarihi kahramanların tekrar hatırlanmasına çalışırlar. Bu çeşit eserlerin içinde yazar ve şair Abdulla Talib'in 1981 yılında Şıncañ Urumçi Gençler Neşriyatı tarafından yayımlanan vatansever şair Lutpulla Mutellip'in hayatını anlatan "Kaynam Örküşü" adlı romanı ile 1986 yılında Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Çala Tekken Ok" (Tam İsabet Etmeyen Kurşun) romanı, şair ve yazar Abdurihim Ötkür'ün 1980 yılında Şıncañ'da Urumçi Halk Neşriyatı'nda yayımladığı "Kaşgar Kecesi" (Kaşgar Gecesi) adlı destanı ve 1985 yılında yayımladığı "İz" adlı romanı, Yazar Hevir Tümr'ün 1980 yılında yayımladığı Molla "Zeyd'in Küssesi Âli" adlı tarihi romanı ve Abduhalik Uygur'un hayat mücadelesini anlatan "Baldur Oyğanğan Adem" (İlk Uyanan Adam) adlı romanı, Yazar Teyipcan Hadi'nin Mançu-Çin hükümdarlarının zulmüne karşı 1864-1867 yıllarında Uygurların İli ayaklanmasının baş kahramanı Sadır Palvan'ı konu alan "İli Deryası" edebiyat dergisinde 1981 yılı, 3. sayısında yayımlanan "Palvan Keldi" (Pehlivan Geldi) adlı hikayesi, Gayret Abdullah'ın 1983 yılında yayımlanan Taş Abide, Türdi Samsak'ın 1986 yılında yayımlanan "Ahiretten Kelgenler" (Ahiretten Gelenler) adlı tarihi romanları ve Mehmet Ali Zunun'un 1981 yılında Kaşgar Edebiyatı dergisinin 3. sayısında neşredilen Rabia Seyiddin, Ahmet Ziyai'nin sevgi ve hürriyeti yolunda mücadele ederek sonunda kurban olan iki gencin hikayesini anlatan, on binden fazla mısradan oluşan "Rabia Saydın" destanları önde gelenleridir.

Çağdaş Uygur Edebiyatındaki gelişmeler, fazla uzun sürmez. 1990 tarihinde Doğu Türkistan'ın Aktu ilçesi Barın köyünde çıkan silahlı ayaklamadan sonra yazar ve şairlerin eserleri üzerindeki sansür ve takip politikası tekrar başlar. Şubat 1991 tarihinden sonra ünlü Uygur alimi, yazar Turgun Almas'ın "Uygurlar", "Hun tarihi", "Eski Uygur Edebiyatı" başlıklı üç kitabı üzerinde çeşitli eleştiri hareketi başlar. Turgun Almas ve diğer saygın Uygur yazarlarını "Pan-Türkist", "Uygur Şövenisti", "ayrılıkçı" diye suçlayarak onlara tehdit ve baskı siyaseti uygulanır. Çin yönetiminin Uygur tarihi ve edebiyatı üzerine almış

olduğu bu sansür ve takip politikasının sonucu olarak Uygur Edebiyatı'nın gelişimi, tekrar duraklama dönemine girer.²⁷

Sonuç

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında dünyada meydana gelen değişimler ve Cedidçilik akımının etkisiyle bir başkaldırı, bir isyan hüviyetinde oluşmaya başlayan Çağdaş Uygur Edebiyatı, zaman içinde gerek ekonomik, gerekse siyasi baskı ve sansürden dolayı yavaşlamak, duraksamak zorunda kalmıştır. Çağdaş Uygur edebiyatı, bütün bu baskı, sansür ve ekonomik sıkıntılara rağmen pek çok şair ve yazarı bünyesinde barındırmış, bu şair ve yazarların meydana getirmiş oldukları eserler, Uygur halkının tarihini, kültürünü, ekonomisini kısaca Uygur halkını oluşturan bütün yapı taşlarını ve yakın tarihi anlatan, yaşatan vesikalara dönüşmüştür.

Çağdaş Uygur edebiyatının önde gelenleri ve duayenleri Abduhaluk Uygur, Lutpulla Mutellip, Abduriyim Ötkür, Zunun Kadirilerin yakmış oldukları meşaleyi takip eden yeni nesil Uygur şair ve yazarları, Mao'nun ölmesi ve Çin'in yumuşak bir siyaset izlemesiyle rahat bir nefes almışlardır. Mao'nun ölümüyle siyasette meydana gelen yumuşama, Çağdaş Uygur edebiyatının tekrar canlanmasını sağlamış ve bu canlanmayla beraber Çağdaş Uygur edebiyatında ikinci bir dönem, bugünkü Uygur Edebiyatı oluşmuştur. Bu dönemde, Mao yönetiminin etkisiyle dar kalıplar içine hapsedilen Çağdaş Uygur edebiyatı, tekrar erkince nefes almaya başlamış, tarih, vatan konulu romanlar tekrar kaleme alınmış, unutulmaya yüz tutmuş pek çok tarihi ve edebi şahsiyetlerin hayatları romanlaştırılmış, haklarında makaleler yazılmıştır. Bu rahatlama ve beraberinde Çağdaş Uygur edebiyatında meydana gelen gelişme, 1990 yılında Aktu ilçesinin Barın köyünde meydana gelen silahlı ayaklanma ile tekrar duraklama dönemine girmiştir.

Çağdaş Uygur edebiyatı tarihini incelediğimiz zaman, Çağdaş Uygur edebiyatının oluşmasında etkili olan siyasi ve ekonomik nedenlerin, ilerleyen dönemlerde ve bugünde aynı etki ve sonuçlara sahip olduğunu görmekteyiz. Nitekim, bu baskı ve sansür sonucu Çağdaş Uygur edebiyatı şair ve yazarları, vatan, millet özgürlük gibi temalara eserlerinde yer verememekte, aynı zamanda yayımlanan eserler çok az sayıda basılmakta, tekrar ya basılmamakta ya da uzun gayretlerden ve zamandan sonra basılabilmektedir. Bugün Çağdaş Uygur edebiyatını incelediğimiz zaman, çok yakın bir zamanda dahi basılmış pek çok eserin adının ve künyesinin bilinmesine rağmen, sansür politikasından dolayı esere ulaşılamamaktadır. Bu durum da pek çok değerli ve edebi eserin yok olmasına, unutulmasına, dolayısıyla Çağdaş Uygur edebiyatında boşluk meydana gelmesine neden olmaktadır.

Çağdaş Uygur edebiyatının ve diğer azınlık edebiyatlarının gelişmesi için Çin yönetiminin, Uygur ve diğer azınlık milletlerin edebiyat ve kültür alanlarındaki faaliyetlerine daha çok destek ve daha çok yayın özgürlüğü vermesi gerekmektedir.

Açıklamalar

1. Elimizdeki kaynaklarda “Abdurrahman Han Goca” destanının oluştuğu tarih verilmemiştir. Ama, destanın oluşum tarihi takriben 1905 ve 1911 yılları arasında olmalıdır. Çünkü hemen bu destanın arkasından oluşan “Tümür Helpe” isyanı, 1911 yılında Kumul’da meydana gelmiştir.
2. Nurmehemmet (Zaman 1995: 5-6)
3. Nurmehemmet (Zaman 1995: 8-9)
4. Seyit Noçi, 1875 yılında Kaşgar Tümen deryası boyundaki Humdançılar mahalle-si Koziça köyünde fakir bir ailede dünyaya gelir. Çocukluk çağları fakirlik ve sıkıntı içinde geçen şair halkının da kendisi gibi sıkıntı çekmemesi için Çin yönetimi ve zengin beyler ile ömrünü savaşıma adar. Baskı ve şiddete karşı direnmek için “Kerindaşlar Cemiyeti”ni kurar. Bu cemiyet İli inkılabıyla birleşerek Çin hüküme-tine karşı yedi yıl boyunca savaşır, Seyit Noçi, 1925 yılında Üçturpan’da meydana gelen halk ayaklanmasını örgütler ve destekler. Bu ayaklanma Çin hükümeti tara-fından bastırıldıktan sonra Seyit Noçi Kaşgar’a sürgün edilir. Kaşgar’a gittiğinde Kaşgar ilinin valisine Gomindañ tarafından gönderilen mektubu verir. Bu mektup onun ölüm fermanı olur. Gomindañ Partisi, şairle beraber Kaşgar valisine gön-dermiş olduğu mektupta Seyit Noçi’nin ölüm emrini yazmıştır. Bak. (Zaman 1995: 10-11).
5. Nurmehemmet (Zaman 1995: 12-13).
6. Bu okul Türk dünyasındaki “Ceditçilik” akımının bir sonucu olarak Abdulkadir Abdulvaris Azizi’nin girişimleri sonucunda açılmıştır.
7. Sultan Mahmut (Kaşgarlı 1998: 45).
8. Sultan Mahmut (Kaşgarlı, 1998: 46).
9. (Erşidin 2004: 51-54).
10. Bu gazete, İsa Yusuf Alptekin’in sahip olduğu ve baş yazarlığını Mehmet Emin Bugdanın (Buğra) yaptığı “Altay” neşriyatı tarafından çıkartılmıştır. Gazete yayımlanmış olduğu yazılar ve taşımış olduğu siyasi görüş olarak Türkçü bir yapıya sahip-tir. Nitekim, gazetenin baş sayfasında: “Biz halkçıyız, biz milliyetçiyiz, ırkımız Türk, dinimiz İslam, vatanımız Türkistan’dır.” şiarı yer almıştır. Bk., Kaşgarlı, 311
11. Erşidin, 2004: 54-56.
12. Bu dergiler, 1936 yılında İsa Yusuf Alptekin’in öncülüğünde kurulan “Altay” neşriyatı tarafından çıkartılmıştır. Dergiler Türkçülük ideolojisini yaymak için hiz-met etmiştir. Kaşgarlı, 311.
13. Kaşgarlı 1998: 52.
14. Zaman 1995: 41-51.
15. Azad Kerimcan 1995: 15.
16. Kaşgarlı 1998: 53.

17. Sultan Mahmut Kaşgarlı, a.g.e, s. 53.
18. Lutpulla Mutellip'in kurmuş olduğu "Uçkunlar İttipaki"nın tam adı "Şerkiy Türkistan Uçkunlar İttipaki" (Doğu Türkistan Kıvılcımlar İttifakı) olarak geçer. Fakat, Çin yönetiminin baskısından dolayı Mutellip'in kurduğu bu teşkilat "Şerkiy Türkistan Uçkunlar adıyla değil "Uçkunlar İttipaki" olarak geçer. Ayrıntılı bilgi için bak. Tur-sun Erşidin, *Lutpulla Mutellip ve Uniñ Keçürmişleri*, Urumçi 1998 s.181-196.
19. Cappar Emet, "Lutpulla Mutellipniñ Hayati ve İcadi Paaliyeti", *Şıncañ Sigen Daşö İlimi Jurnalı*, Urumçi 1983 yılı Şubat sayısı, s. 106.
20. Nurmehemmet Zaman, *Uygur Edebiyatı Tarihi*, (Uygur Hazirki Zaman Edebiyatı Kısmı), Urumçi 1995, s.374-377.
21. Sultan Azad, Abdurihim Kerimcan, *Uygur Bugünkü Zaman Edebiyat Tarihi*, s. 55-57.
22. Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*, Ankara 1998, s. 53
23. Emet Erkin, *Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi*, Ankara 1998, s. 78, 79.
24. Çöçek: Klasik Uygur halk hikayesinin genel adıdır.
25. 5 Kasım 1945 yılında Lencu şehrinde ticaretle meşgul olan bir ailede dünyaya gelen şair, ailesi ile beraber Urumçi şehrine gelir. 1960 yılına kadar Urumçi İkinci Öğretmen Yetiştirme Enstitüsünün karşısındaki ilkokulda daha sonrada Urumçi Tecrübe Ortaokulunda okur. Şıncañ Üniversitesinin edebiyat fakültesinde okuduktan sonra 1965 yılında aynı üniversitenin Edebiyat Fakültesinde öğretim görevlisi olarak çalışır. Bugün aynı üniversiteden emekli olmuştur.
- Bogda Abdulla, çağdaş Uygur şiirinin gelişimine büyük tesiri olan Uygur şairlerinden birisidir. Bu yönüyle o, Uygur şiirinin en önde gelen vekillerinden birisidir. Onun lirik şiir yazmasındaki kendine has üslubu ve başarısı herkes tarafından kabul edilmektedir. O, Uygur şiirindeki lirizmi, şiirleriyle bir derece yukarı çıkarır. Uygur şiirinin gelişmesi için durmaksızın çalışarak, yeni temalar ve şekiller yaratarak yeni devir şiirini başlatanlardan birisi olur. O, "Yelken", "Çüş Kördü Bir Top Anarkül", (Düş Gördü Bir Top Anargül), "Kız Kelesi" (Kız Kalesi) (Şair, bu şiirini Türkiye'de bulunduğu günlerde, Kız Kalesinin güzelliğinden ve hikayesinden etkilenerek yazmıştır.), "Salga Tişi" (Kement Taşı) gibi şiir toplamlarındaki birkaç münvver lirik şiirleri sayesinde kendi sanatının üst basamağını yaratmış olsa da "Salga Tişi" (Kement Taşı) adlı destanıyla şiir sahasında yeni bir yol açar ve çok büyük üne kavuşur. O, yine şiir konuları hakkındaki makalelerini yazarak, kendisinin şiir görüşünü anlatır. Onun bu görüşleri Doğu Türkistan (Şıncañ) Çağdaş Uygur şiirine çok büyük tesir göstermiştir. Bakınız, (Azad, Kerimcan 126-132).
26. Turgun Almas, Abdurihim Ötkür, Ahmet Ziyai, İbrahim Turdi Çin Komünist yönetiminin baskı ve şiddetine maruz kalmış Uygur şair ve yazarlardandır.
27. Bugün Doğu Türkistan'da Uygur edebiyatı ve tarihini anlatan yayınlarda Çin hükümeti tarafından büyük çaplı sansür politikası uygulanmaktadır. Nitekim, ben Doğu Türkistan 'da bulunduğum süre içerisinde tez çalışmam için gerekli kaynakları araştırırken Uygur halkı ve Çağdaş Uygur Edebiyatı için pek çok yenilikler yapmış, eserler vermiş olan Lutpulla Mutellip'in hayatı ve sanat anlayışı hakkında kaynak bulmakta gerçekten çok zorlandım. Bulduğum kaynakların pek çoğunu sahaflardan temin etmek zorunda kaldım ve pek çoğuna da ulaşmadım. Bu san-

sür politikası öyle bir seviyeye gelmiştir ki bugün Doğu Türkistan'da yayınlanan bir kitap yayımlandıktan beş yıl kadar kısa bir süre sonra yayından kalkmış ve eski kitap statüsüne girmektedir. Bu kadar kısa bir süre önce yayınlanan kitaptan yararlanmak isteyen okuyucu bu kitabı ancak eski kitap satan sahafçılardan bulabilmektedir. Çin yönetiminin Uygur ve diğer azınlık milletlerin edebiyat ve kültür alanlarındaki faaliyetlerine daha çok destek vermesi ve daha çok yayın özgürlüğü vermesi gerekmektedir.

Kaynakça

- CAPPAR, Emet (1983), “Lutpulla Mutellipniñ Hayati ve İcadi Paaliyeti”, *Şıncañ Sigen Daşö İlimi Jurnalı*, Urumçi, Şubat sayısı, s. 106.
- EMET, Erkin (1988), *Çağdaş Uygur Şiiri Antolojisi*, Ankara
- ERŞİDİN, Tatlık (2004), “1949- Yıldın Burun Şıncañda Uygur Tilida Neşir Kilingan Gezit-Jurnallar”, *Şıncañ Tezkireçiligi Jurnalı*, sayı 3, Urumçi, s. 51-54.
- NURMEHEMMET, Zaman (1995), *Uygur Edebiyatı Tarihi, (Uygur Hazirki Zaman Edebiyatı Kısmı)*, Urumçi.
- SULTAN AZAD ve ABDURİHİM, Kerimcan (1995), *Uygur Bugünkü Zaman Edebiyat Tarihi*. Urumçi.
- SULTAN MAHMUT, Kaşgarlı (1998), *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*, Ankara
- , “Uygur Türkleri Edebiyatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 20, s. 311
- TURSUN, Erşidin (1998), *Lutpulla Mutellip ve Uniñ Keçürmişleri*, Urumçi.

The Formation and Development of Modern Uighur Literature

Research Assist. Lokman BARAN*

Abstract: After the death of Yakup Bek and following the great upheavals in the world in the 19th and 20th centuries, Uighur people, who had spent thirty-three years (1878-1911) under the slavery and oppression of China, attempted a struggle for independence, and as a result, Modern Uighur Literature started to come into being. In the following years, the younger Uighur generation, who had received education in Russia, Turkey, Eastern Europe, and Egypt, opened new schools under the name of the Movement of ‘ceditçilik’ (newism) and published journals and newspapers in order to teach Uighur people what they had learned in these countries. Uighur students attending these schools learned not only about modern sciences but also about Western literature, and they employed the artistic views and styles of Western writers in their own poems, short stories, and novels. All this contributed to the formation and development of modern Uighur literature. A significant number of Uighur intellectuals, poets, and writers emerged, and lots of journals and newspapers were published. Such developments in Uighur literature, however, were sometimes slowed down and obstructed due to the censorship and oppression of Chinese administration. In this article, modern Uighur Literature till recent times is studied by making references to Uighur and Turkish written sources and by commenting on various observations that have been made.

Key Words: Uighur, Uighur Literature, Modern Uighur Literature, Movement of ‘ceditçilik’, Turkic Literature

*Manas University, Department of Turcology, M.A. Graduate / KYRGYZSTAN
baranlokman@yahoo.com

Происхождение И Развитие Современной Уйгурской Литературы

Локман БАРАН*

Резюме: Уйгурский народ после смерти Якуп Бека в течении 33-х лет остался под сильным влиянием Китайской Империи (1878-1911гг.). Но в XIX- XX веках под влиянием изменений и развития по всему миру, уйгурский народ вновь начал борьбу за независимость. И под ее влиянием зародились первые семена современной уйгурской литературы. В последующие года уйгурская молодежь получив образование в России, Турции, Восточной Европе и Египте, с целью обучения уйгурского народа начали открывать школы, публиковать журналы и газеты создав «Движение Джедитчилик». Ученики новых школ совместно с современными науками обучались западной литературе. Поэзия и художественная западная литература отразилась в поэзии и художественных трудах уйгурской молодежи и оказало большое влияние в создании и развитии современной уйгурской литературы. Развитие современной литературы вырастило поколение уйгурских интеллектуалов-поэтов и писателей, которые также печатались в газетах и журналах. Китайская политика и применяемая цензура останавливала и препятствовала развитию уйгурской литературы. Данная статья описывает близкую историю современной уйгурской литературы, исходя из источников на уйгурском и турецком языках.

Ключевые Слова: Уйгур, Уйгурская Литература, Современная Уйгурская Литература, Движение Джедитчилик, Мировая Турецкая Литература

* Университет Манас, Выпускник магистратуры отделения Тюркологии / КИРГИЗСТАН
baranlokman@yahoo.com